

Александар Миланковић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за педагогију, Београд

СЛОБОДА САД И НЕКАД

СМИСАО И ВРЕДНОСТ СЛОБОДЕ У БОГОСЛОВСКИМ ПОСТАВКАМА СВЕТОГ ГРИГОРИЈА НИСКОГ, СВЕТОГ ЈОВАНА ДАМАСКИНА И МИТРОПОЛИТА ЈОВАНА ЗИЗЈУЛАСА

DOI 10.5937/kultura2587185M

УДК 27-1 Григорије Ниски, свети
27-1 Јован Дамаскин, свети
271.2-1 Зизјулас Ј.

оригиналан научни рад

Датум пријема: 10. 1. 2024.

Датум прихватања: 14. 4. 2025.

Сажетак: У раду истражујемо појмовна одређења и вредности човекове слободе у поставкама три православна богослова из различитих епоха. Најпре истражујемо идеје Григорија Ниског, по којима карактеристична одређења Светог Јована Дамаскина и, на крају, поставке митрополита Јована Зизјуласа. Резултати истраживања показују да, иако припадају истој православној традицији (коју су у великој мери интелектуално обликовали) и деле заједничке асоцијативне вредности, три богослова немају идентичне концепције слободе. Заједничке асоцијативне вредности не само да не имплементирају идентичних метафизичких, епистемолошких или етичких теорија, већ могу да имплементирају и њихову кардиналну различитост. Захваљујући динамици појмова и њихових релација, из једне метафизичке језике могу да се изведу кардинално различите епистемолошке, метафизичке и етичке импликације. Смисао и вредност људске слободе у делу Јована Зизјуласа сасвим су различити од концепција слободе у поставкама двојице древних богослова. Разлика и разлике могу да буду последица духа времена, утицаја филозофских идеја, културних образаца и доминантних модела мишљења, последица својства истраживаних појмова, који се описују понављајућим идентичним појмовним мрежама и релацијама и последица чудних, непредвидивих и необичних појава и синкрета идеја у историји културе и цивилизације.

Кључне речи: слобода, Свети Григорије Ниски, Свети Јован Дамаскин, Јован Зизјулас

Увод

Иако свима интуитивно јасан, појам слободе је у историји идеја и филозофског мишљења имао различита значења. Аутори истичу да је веома порозан, подложен различитим одређењима и интерференцијама с другим, различитим али сродним појмовима, при чему се често дешава да добије различито значење. Често долази и до (случајних или намерних) осцилација између дословности и недословности употребе појма слободе. Исаија Берлин примећује да је реч слобода кроз историју имала преко сто педесет значења, иако у свом основном смислу означава одсуство принуде и спречености или – стање *неспречености*.¹

У православном литургијском хришћанству, слобода је једна од основних вредности и полазишна тачка човековог кретања ка Богу, уједно и основ човековог разилажења с Богом. Старозаветна и новозаветна традиција чувају сведочанства о опирању разним врстама принуде, о различитим видовима побуне и борбе за слободу. Извештаји о деловању првосвештеника и оснивача хришћанства и Цркве, Исуса Христа, сведоче о критици и делатном опирању и противљењу разним откривеним или прикривеним принудама, забранама и табуима тадашњег времена, друштва, религије и идеологије. Хришћанско богословље је вековима истицало човекову слободу у први план, а човеково спасење се у великој мери везује за проблем слободе. Отуда је анализа појма слободе и сродних појмова један од средишњих богословских задатака.

У раду испитујемо три карактеристичне концепције слободе, у перспективи три православна хришћанска богослова – Светог Григорија из Нисе, Светог Јована Дамаскина и митрополита пергамског Јована Зизјуласа. Анализираћемо одређења слободе у њиховим делима, као и општи смисао и вредност које ти богослови дају слободи. Богословске идеје и поставке у великој мери обликују доминантна веровања и појмове културе и цивилизације. Међутим, богословске идеје су и саме под утицајем доминантних веровања, наука, филозофије и општих културних идеја. То је повратна веза. Отуда пажњу усмеравамо на богословље, јер ће нам испитивање дати одговор на одређена питања у перспективи историје идеја. Да ли заступање заједничких, колингвудовски речено, апсолутних претпоставки, нужно имплицира и идентична или слична решења у погледу метафизичких, епистемолошких и етичких теорија или та решења могу да буду различита и супротна?² Ако су могућа сасвим различита или супротна становишта о истом питању, а полазећи од заједничких апсолутних претпоставки, да ли то значи да су релације између апсолутних претпоставки и исказа који из њих могу да се изводе заправо веома сложене, разгранате и да су, између изведених исказа и претпоставки

1 Pražić, A. (1982) *Reč o slobodi*, Beograd: NIRO Mladost, Mala edicija *Ideja*, str. 9-15; Berlin, I. (2002) *Liberty – incorporating Four Essays on Liberty*, ed. by Henry Hardy Oxford: Oxford University Press, p. 168.

2 О појму апсолутних претпоставки видети.: Collingwood, R. G. *The Science of Absolute Propositions. An essay on metaphysics*. Oxford: The Clarendon Press, pp. 34–48.

могуће дивергенције високог степена? Испитивање ће показати да ли су путање идеја и, метафорично речено, њихови чворови и петље (и, што је посебно важно, њихова рецепција) линеарни, једнообразни и једнозначни унутар исте метафизичке традиције.

Концепције слободе у богословској мисли Светог Григорија Ниског, Светог Јована Дамаскина и митрополита Јована Зизјуласа веома су карактеристичне и препознатљиве, а специфичне разлике и својства тих концепција могу да се испитају и сагледају и у раду који није екстензиван, као што је то случај с овим радом.

Свети Григорије Ниски

Необично плодан богословски мислилац, један од великих кападокијских отаца из четвртог века, твораца сложених и суптилних појмовних мрежа о појму личности које су омогућиле наше савремене појмове о персоналности, писац неуобичајено префињеног стила, Свети Григорије Ниски, придавао је висок статус и врховну вредност слободи у човековом путовању ка Богу.³ Сматрао је да је човекова слобода заправо манифестација његовог приближавања Богу, израз тежње, динамичног процеса приближавања Божјим дејствима. Свети Григорије развија веома специфичну, динамичну, прогресивну, процесуалну антропологију, засновану на идејама кретања ка Богу и изузетних могућности положених у човека током стварања, могућности које га чине сличним Богу, при чему је слобода главно обележје те сличности, темељ кретања ка Богу које није линеарно или једнообразно, наставља се и после физичке смрти, при чему је живот поље бескрајног откривања нових, непознатих, непредвидивих својстава Божијег постојања и деловања.⁴

Свети Григорије Ниски истиче да је човек слободан од нужности и од робовања природним силама, да има моћ одлучивања по својој вољи и владања собом.⁵ Истраживачи његовог дела истичу да се у његовом богословљу примећује заокрет од доминантно интелектуалистичког или когнитивистичког приступа ка волунтаристичком: доминантна манифестација човекове боголикости, сличности са Богом, није употреба разума, већ слобода воље, а посебно је питање да ли је такав

3 Norris Jr., R. A. (2013). Introduction. Gregory of Nyssa (2013) *Homilies on the Song of Songs*. Atlanta: Society of Biblical Literature, p. XIII-XV; поред тога, стил, специфичну поетику и богословску имажинацију Светог Григорија из Нисе најјасније одсликавају његова тумачења *Песме над ђесмама*; примера ради, метафора огледала, својствена богословљу Светог апостола Павла, у делу Григорија Ниског задобија нове конотације, јер се душа одређује као огледало, а психички живот као процес *оцледања* у праизвору, у Богу (Gregory of Nyssa, *Homilies on the Song of Songs*. Atlanta: Society of Biblical Literature, p. 118; 158–163).

4 Meredith, A. (1995) *The Cappadocians*. Crestwood: Saint Vladimir's Seminary Press, pp. 56–57; Sorabji, R. (2006) If we do not survive death, is it irrational to feel dismay? *Self – Ancient and Modern Insights about Individuality, Life, and Death*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 334–335.

5 Saint Gregory of Nyssa (2016) *On the Making of Man*. Aeterna Press, p. 45.

заокрет последица Оригеновог утицаја или пре представља изворно решење и полазиште Светог Григорија Ниског.⁶ Кључна својства природног света су промена и кретање и стога човек може да испољава слободу у различитом виду, као основ кретања ка Богу или као основ разилажења с Богом.⁷

Према Светом Григорију Ниском, Бог није хтео да створи човека необдареног слободном вољом, као што није хтео да се човек невољно или принудно клони греха или да се усмери ка добру на основу нужности.⁸ Другим речима, човеково спасење и повратак Богу имају смисла само ако су плод слободног избора, хтења и одлучивања. Стремљење ка врлинама и њихово достизање нема смисла ако није слободно, непринудно. Према парадигматичном исказу Светог Григорија Ниског исход принуде и присиле не може бити врлина.⁹

Слобода као активно испољавање воље и остваривање хтења, одређује се и као слобода од пасивности и трпљења.¹⁰ Човек влада и управља собом; у природном свету нема другог владара над собом осим самога себе, никоме није потчињен или подређен, ни према чему или ни према коме се не налази у стању трпљења и пасивности.¹¹ Човекова слобода има димензију апсолутне независности, неспречености, непринуђености, индетерминисаности у релативном, нужношћу детерминисаном свету (Григоријев акценат на конотацији владања собом, самовласности или аутархије можда представља одјек стоицизма и античког вредновања аутархије). Та димензија је, заправо, божанска: знак Бога у човеку, основ кардиналне разлике између човека и свих других природних створења, као и основ немогућности свођења човека на ствар. У човеку се сусрећу апсолутна и релативне димензије стварности и остварује интеграција створеног, природног Света и нестворене сфере Бога. Апсолутна димензија слободе и њена моћ да управља човековим животом има потенцијал да човека повеже са Богом, ако човек слободно изабере стваралаштво, развој и пут добра, али и да човека удаљи од Бога, уколико слободно бира деструктивност, насиље и зло. У том смислу, слобода је уједно и основ антагонизма у човековој егзистенцији.

Свети Јован Дамаскин

Свети Јован Дамаскин први је велики систематичар акумулираних богословских поставки и концепција, како на Истоку, тако и на Западу, творац импресив-

6 Daniélou, J. (1995) Introduction. *From Glory to Glory – Texts from Gregory of Nyssa Selected Writings*. Crestwood: Saint Vladimir's Seminary Press, p. 12; Meredith, A. (1995) *The Cappadocians*. Crestwood: Saint Vladimir's Seminary Press 56–57.

7 Daniélou, J. (1995) Introduction. *From Glory to Glory – Texts from Gregory of Nyssa Selected Writings*. Crestwood: Saint Vladimir's Seminary Press, p. 12.

8 Исто.

9 Saint Gregory of Nyssa (2016) *On the Making of Man*. Aeterna Press, p. 45.

10 Gregory of Nyssa (1995) *From Glory to Glory – Texts from Gregory of Nyssa Selected Writings*. Crestwood: Saint Vladimir's Seminary Press, p. 102.

11 Saint Gregory of Nyssa (2016) *On the Making of Man*, Aeterna Press, p. 14.

не, филозофски разрађене и термилошки прецизне, прегледне, обухватне синтезе свих релевантних хришћанских богословских идеја.¹²

Поред тога, његово главно дело, у нашој средини познато под насловом *Извор сазнања* (или *Исџочник сазнања*) (Πηγὴ γνώσεως), представља својеврсну духовну мапу епохе (VI–VIII век н.е). У том делу упознајемо се са свим алтернативним теоријским и практичним погледима на православну хришћанску догматику (тј. са јересима); Дамаскин их је мапирао, прикупио, артикулисао и изложио, пре свега ради оријентације и препознавања свега што одступа од прецизно исказане православне догматике, али је тиме за долазећа, будућа времена, сачувао својеврсну културолошку, спиритуалну карту свога времена, атлас правоверја и кривоверја, својеврсни дијаграм осцилација, дивергенција и конвергенција у синтезама православља са блискоисточним културним и духовним хоризонтима, у епохи у којој су питања духа, тумачења Светих списа и свештених обредних пракси основа човековог живљења.¹³

Дамаскин рекапитулира целокупно дотадашње хришћанско богословље, а његова главна иновација дата је у тој свеобухватној рекапитулацији. Иновација је пре свега методолошког карактера: реч је не само о компилацији или механички повезаној збирци различитих богословских исказа, у питању је педантна, термилошки прецизна синтеза, вођена унутрашњим, структуралним правилностима и логиком излагања, уз пажљиву, оправдану, логичну и кохерентну примену традиционалних филозофских појмова, као и уз минуциозно богословско диференцирање од њихових небогословских конотација.

Кад је реч о концепцији слободе према Дамаскину, човеково одвајање од Бога, али и његово спасење, везују се за слободу: Бог је човека створио безгрешног и обдарио га слободом воље, при чему је увођење греха у човекову егзистенцију последица не његове природе већ пре слободе избора.¹⁴ Реч је о човековој слободи да бира између напредовања у активном, стваралачком развоју или назадовања у пасивном, деструктивном односу према животу. И према Дамаскину, слобода има средишњу важност у човековом развоју и егзистенцији: Бог допушта све човекове изборе, чак и избор пасивности, трпљења, страсти и деструкције услед вредности слободе воље, исказује карактеристичну формулацију, наведену код Светог Григорија из Нисе: „Оно што се чини присилно није чин врлине”.¹⁵ Слобода, слободна воља и моћ деловања кључна су својства људске душе а променљивост душевног живота заснива се у слободи воље, у различитим изборима – а све је последица

12 Chase Jr., F. H. (1999) Introduction, *Saint John of Damascus – Writings (The Fathers of the Church)*, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, p. V

13 St. John of Damascus (1999) *Saint John of Damascus – Writings (The Fathers of the Church)*, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, pp. 111–164.

14 St. John of Damascus (1999) *Saint John of Damascus – Writings (The Fathers of the Church)*, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, p. 235.

15 St. John of Damascus (1999) *Saint John of Damascus – Writings (The Fathers of the Church)*, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, p. 236.

човекове створености.¹⁶ Дамаскин прави важну термилошку и појмовну диференцијацију: својства и атрибути који се приписују створеном свету не могу једнозначно и недвосмислено да се приписују нествореном, што значи да појмови слободе, воље, избора или одлучивања у стриктном смислу не могу да се приписују Богу (а та диференцијација је од кључног методолошког значаја, јер спречава не само приписивање антропоморфних појмова Богу, већ и олако приписивање и прескрипције човеку оних атрибута и својстава који су примерени једино Богу).¹⁷ Слобода, могућност избора и одлучивања и интелект, представљају основ човекове егзистенције. Свети Јован Дамаскин пружа убедљив, крајње прегледан и прецизан опис човекове егзистенцијалне ситуације, у једном изузетно ритмичном и мелодичном исказу који одсликава свежину (и духовитост) његове богословске мисли, инвентивност његовог интелектуалног приступа, структурисаност његовог мишљења и специфичан стил писања:

„Човек, дакле, слободно хоће и слободно жели, и слободно захтева, и испитује и слободно размишља саветујући се сам са собом, и слободно расуђује, и слободно се ставља на страну једне ствари, и слободно бира, и слободно стреми ка испуњењу и слободно делује у оном што је у складу са његовом природом”.¹⁸

Наведени одломак показује специфичност Дамаскинове синтезе: у њему су обухваћене све свакодневне, интуитивно познате и, на први поглед, обичне ситуације из људског живота, али и класичне филозофске претпоставке о човековој слободи, контекстуализоване у богословској перспективи. С једне стране, исказ проистиче из интуиција обичног здравог разума, с друге, одсликава индетерминистичку богословску позицију, с треће, понављање атрибута *слободно* потенцира висок статус и фундаменталну вредност слободе у човекој егзистенцији. Коначно, наведени одломак представља пример једног, речником савремене уметности, минималистичког приступа и процедуре, у којима један мотив, у низовима варијација, формира сложен, систематски исказ.

Μιτρώπολις ὑπερίανσκι Ιωάν Ζιζιούλας

Јован Зизјулас је богослов из сасвим другог времена, цивилизацијског и културног контекста, савремени богословски аутор од великог утицаја у хришћанским академским и црквеним круговима. И Зизјуласово богословље је својеврсна богословска синтеза, у којој се интегришу богословске поставке раних богослова православног хришћанства (посебно поставке о *личности*, својствене кападокијском богословљу) са савременим богословским перспективама, отвореним за утицаје филозофије и уметности, као и за специфичне проблеме савремености.¹⁹ Зизјулас

¹⁶ Исто.

¹⁷ St. John of Damascus (1999) *Saint John of Damascus – Writings (The Fathers of the Church)*, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, p. 250.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Micallef, J. (2019) *Communion and Otherness in John Zizioulas' Theology. Sophia*, XI, (2019–2). Firenze: Sophia University; Shyshkov, A. (2023) *The Great Inventor: In Memoriam*

је створио значајно дело, засновано у максималистичким амбицијама да се пружи свеобухватни, систематски богословски одговор на питања савремености, места и улоге православног литургијског хришћанства у данашњици, као и улоге институционалне црквене структуре.

Кад је реч о појму слободе, иако се надовезује на древне црквене богослове, Зизјулас, заправо, полази од премиса другачијих од поставки Светог Григорија Ниског или Светог Јована Дамаскина. Под утицајем савремених, превасходно егзистенцијалистичких, специфично Сартрових филозофских идеја, Зизјулас полази од појма апсолутне онтолошке, тј. слободе у апсолутном смислу; даје карактеристичну референцу на то питање, дато у *Злим духовима* Достојевског која је, у тој литерарној перспективи, достижна једино кроз самоубиство.²⁰

Зизјулас полази од разлике два домена човекове егзистенције. Један је биолошки домен, тзв. биолошка ипостас, домен човековог природног постојања, независног за Цркву и литургијски догађај; други ниво је црквени, тзв. еклисијална ипостас, домен човековог црквеног, литургијског постојања.²¹ Како је човек, створен у биолошком смислу у природном, датом, нееклисијалном виду, заправо, релативно и ограничено створење, логична последица је таутолошки, неинформативни исказ по којем човеку није доступна апсолутна слобода. Не само то, изван еклисијалног домена, према Зизјуласу, индивидуе у стриктном смислу не живе већ имају утисак да живе.²² У том погледу, сва својства човековог природног живота су, богословски гледано, безвредна: једина вредна слобода је она која се достиже у вези са јединим апсолутно слободним бићем, а то је Бог. Како је, према Зизјуласу, једина валидна човекова веза с Богом дата у Цркви, следи да једино у црквеној заједници и у сплету литургијских односа човек може да искуси понешто од апсолутне слободе; појам слободе који преовладава при обожењу није слобода између два правца од којих бирамо један, него слобода прихватања једног правца.²³ До које мере се Зизјулас критички односи према статусу, вредности и смислу слободе, сведочи и чињеница да он помиње „схизофрено” стање које произилази из слободе избора и да јој, у есхатолошком смислу, одузима било какву вредност: „У есхатону нећемо имати могућност избора”.²⁴

У савременој рецепцији Зизјуласовог богословља већ се формирала идеја да у Зизјуласовом богословљу, заправо, нема места за човекову слободу и индиви-

Metropolitan John Zizioulas of Pergamon. International Center for Law and Religion Studies, доступно на: <https://talkabout.iclrs.org/2023/03/13/the-great-inventor/>, датум приступа: 11. 11. 2023.

20 Zizioulas, J. (1997) *Personhood and Being. Being as Communion- Studies in Personhood and the Church*. New York: Crestwood St. Vladimir's Seminary Press, p. 43.

21 Исто, стр. 50–59.

22 Зизјулас, Ј. (2001) *Доімайске шеме*, Нови Сад: Беседа, стр. 308.

23 Исто, стр. 206.

24 Зизјулас, Ј. (2001) *Доімайске шеме*, Нови Сад: Беседа, стр. 205–206.

дуалност.²⁵ И та идеја је логична, оправдана и, на крају крајева, тачна. Зизјуласов богословски циљ није афирмисање човекове слободе у датом, природном стању већ богословско заснивање Цркве и специфично теоријско оправдање смисла њених институционалних, хијерархијских структура, при чему се изван црквених релација не види никаква богословски релевантна вредност остварења човекових могућности, самим тим ни вредност човекове (неапсолутне) слободе. Из угла Зизјуласових богословских, институционалистичко-методолошких, интереса, такав приступ је легитиман, али се намеће закључак о кардиналној разлици његових поставки о смислу и вредности људске слободе од концепција његових претходника, Светог Григорија Ниског или Светог Јована Дамаскина.

Дискусија

У општем богословском смислу, човекова слобода је, с једне стране, одраз чињенице да је човек створен и ограничен светом природе: чињеница да бирамо између више могућности и да не можемо да изаберемо све могућности у исти мах, сведочи да смо ограничени у метафизичком и епистемолошком погледу. Не можемо да остваримо све што бисмо хтели и не можемо да предвидимо или сазнамо све консеквенце наших избора и одлука. Нисмо апсолутна створења и немамо искуство апсолутне слободе, али нам за идеју слободе и искуство слободног избора и одлучивања између могућности (све и да је реч о корисној илузији о којој говоре заговорници детерминизма) појам апсолутне слободе и није неопходан: тривијална је истина да нисмо богови. Ипак, два древна богослова афирмишу фундаменталну антрополошку вредност слободе, док је један савремени богослов пориче. Пробаћемо да пружимо могући правац разумевања те разлике.

Свети Григорије Ниски и Свети Јован Дамаскин су припадали времену и култури у којима је хришћанска, литургијска вера у Бога била свеобухватни темељ свакодневног, научног, уметничког и политичког живота. У њиховим делима се осећају ентузијазам, надахнуће, отвореност ка свим сферама живљења; двојица светитеља се отварају за утицаје филозофије без устезања или изобличавања изворних филозофских појмова које преузимају у формалном смислу, као танане методолошке инструменте за развој и разраду својих богословских поставки, синтези и систематизација, иако уз константно диференцирање од садржинских решења богословских проблема у дотадашњим филозофским школама. У њиховим текстовима нема непотребног набоја, убеђивачких формулација или идеологизовања вере и њеног претварања у „виши облик сазнања“. Вера у Бога и у Васкрсење Христа је елементарно искуство егзистенције и друштвеног живота, прожето литургијским догађајима и симболиком, као и њиховим импликацијама и дејствима у свакодневној егзистенцији или, језиком историчара иде-

25 Shyshkov, A. (2023) The Great Inventor: In Memoriam Metropolitan John Zizioulas of Pergamon. International Center for Law and Religion Studies, dostupno na: <https://talkabout.iclrs.org/2023/03/13/the-great-inventor/>, датум приступа: 11. 11. 2023.

ја и филозофа Исаије Берлина, вера у Васкрсење је *основни йодатйак свестйи*.²⁶ Док је Свети Григорије Ниски учесник једне од кључних интелектуалних револуција старог света, у којој су постављени појмовни темељи за појам личности, који и данас употребљавамо, Свети Јован Дамаскин је импресивни систематичар, творац прегледне, јасне, обухватне богословске синтезе у којој се православно богословље пажљиво и потпуно диференцира, и у целини и у појединачним елементима, од свих могућих деривација хришћанства и алтернативних богословско-филозофских концепција. Обојица негују висок степен филозофске културе, анализе и примене филозофских појмова и, у специфичном богословском смислу, надовезују се на општи духовни оквир античког Света. И код једног и код другог, међутим, одјекују специфично медитерански и блискоисточни културни хоризонти и утицаји, стил и ритмичност исказа на ивици поезије. Било кроз афирмацију, било кроз критику, јасно одјекују платонизам, аристотелизам, новоплатонизам, духовне праксе и покрети Мале Азије и допиру гласови средњоазијских духовних традиција у синтези са правоверним литургијским искуством евхаристијске присности у заједници спасења: обојица стварају у временима обележеним бурним разилажењима између хришћанске православне традиције, загонетног монофизитизма оријенталних цркава, дивергентних, синкретичких, али утицајних гностичких традиција. Реч је о времену у којем су духовна питања и различите перспективе духовног живота средиште личног и друштвеног развоја. Њихов стил писања је, што је сачувано и у преводима, равнотежа духовне надахнутости и строге рационалности, еластичности и правоверности, поетичности и строгог филозофског извођења, лишен двосмислености, семантичке флуидности, цинизма или театарности.

За разлику од њих, у делу митрополита Зизјуласа одјекује друго, савремено, секуларизовано доба у којем је духовни живот потиснут на маргине свакодневног живота. У фокусу су немогућност досезања апсолутне слободе, богословски прерађене хајдегеријанске теме бивствовања-ка-смрти, а препознају се и јасперсовске граничне ситуације. Митрополит има потребу да нас убеђује, што и сам посредно признаје.²⁷ Осећају се притисак и убеђивачки набој, драматичност позива и налога усред стравичне чињенице: у савременом свету дух више није средиште човека, вера у Васкрсење више није главни податак свести. Бивствовање се редукује на границу, на гранични догађај (иако, узгред, граница није исто што и територија коју ограничава): ако нема одговора на питање смрти, следи да је све бесмислено. То јесте могућа, али не и једина импликација.

Током читања Зизјуласових записа намеће се закључак да је смрт, заправо, основни податак људске свести. Сав живот изван Цркве или пре Цркве или мимо Цркве, све је то у онтолошком смислу безвредно и неважно. Нигде се не види кретање ка Богу ван Цркве, аутохтона божанска динамика Света, независна од цркве-

26 Berlin, I. (2013) *Roots of Romanticism*. Princeton: Princeton University Press, p. 83;

27 Зизјулас, Ј. (2001) *Доімайске шеме*, Нови Сад: Беседа, стр. 106.

не институционалне структуре. Нема процесуалности: људски Свет стоји на биолошком нивоу. Све „велике истине” рационализма и хуманизма су поништене, појам сопства је неповратно растрворен у различитим симулакрумима егзистенције, а рефлексивност о смрти је једина преостала есхатологија: смрт је једини последњи догађај. У митрополитовом делу одјекују тоталитаризам, постмодернизам, постхуманизам: субјективност је сведена на биолошку ипостас, практично, на материјал који ће или пропасти без везе са литургијом или ће тек у црквеној ипостаси задобити „вечно постојање”.²⁸ Зизјуласово богословље звучи огорчено – човек као појединац нема никакву слободу, релевантне могућности или својства, јер нема апсолутну слободу, није Бог. Његове поставке су често флуидне, замађене, непрецизне, позивају се на филозофију али посматрају филозофију као делатност ниже вредности, циничне су према филозофији и њеним дисциплинама.²⁹ Мимо Цркве нема ничега: преостаје само празан, мртав домен биолошке ипостаси. У Зизјуласовом богословљу, човек ван Цркве већ сада не постоји.

То је богословље нашег духовно посусталог света, за који се митрополит нада да ће га упозорење идејом да човек ван Цркве већ сада не постоји – пробудити. Али, и црквене катедре и институције су интегрални елемент тог посусталог Света и не представљају никакву „другост” (литургијски догађај је изузетак и, иако га чувају и одржавају црквене институције, кардинално је различит од свих, па и црквених, институционалних структура и пракси, није сводив на њих а учествовање у њему не води ка спасењу или ка предуксу апсолутне слободе *нужно, њој принуде или – аутоматски*).³⁰

Код Светог Григорија Ниског и Светог Јована Дамаскина, слобода се концептуализује као полазишна тачка, поље потенцијалности човековог кретања ка Богу, као претпоставка човекове сличности са Богом, као услов могућности промене животних путева ка достизању хришћанских врлина и својстава духовног живота. Слобода је, према њима, оно што човека издваја од осталог створеног света и од света објеката, апсолутни темељ човековог живота. Обојица истичу: тамо где нема слободе већ принуде, тамо не може бити врлине.

У богословљу митрополита Зизјуласа, делује као да се слобода човека у датом, природном стању посматра као узрок, а не последица. Рећи да је слобода избора

28 О Зизјуласовим идејама о субјективности, као и о рецепцији постмодернистичке деконструкције појма сопства вид. Кнежевић, Р. А. (2022). Трагични парадокс благе вести; критички осврт на појам слободе као апсолутне онтолошке другости у делу Јована Зизјуласа. *Црквене студије*, година XIX, број 19. Ниш: Центар за црквене студије, стр. 261–265.

29 Зизјулас, Ј. (2004) Онтологија и етика. *Саборности* 1–4, Пожаревац: Епархија браничевска, стр. 97–116.

30 О овим темама видети драгоцене филозофске погледе српског богослова Александра Ромила Кнежевића у: Војовић, А. (2021) *Moralisanje i ideologija nikoga nisu odvratili od kriminala*. Интервју с Александром Кнежевићем, *Политика*, доступно на: <https://www.politika.rs/sr/clanak/491679/Moralisanje-i-ideologija-nikoga-nisu-odvratili-od-kriminala>, датум приступа: 22. 11. 2023.

између различитих могућности одраз човекове палости значи исто што и рећи да је поезија одраз палости. Да су богови, људи не би писали или певали поезију већ би непосредно живели стварност означену метафорама, прожету ритмом и мелодијом неспутане божанске егзистенције. Да су створени као богови, људи не би бирали између различитих могућности и животних путева, већ би све што хоће остваривали одмах, без остатка, без одлучивања. Слобода избора између различитих релевантних могућности није последица хира, саможивости, самовоље или неонтолошке или „етичке” слободе, а и неоправдано је посматрати је као избор између различитих артикала у продавници: реч је о изборима егзистенцијалних путања и животних искустава (или онтолошки речено модалитета бивствовања) који потврђују човекову различитост од света потпуно детерминисаних објеката, процеса, догађаја и стања. Висока вредност таквих избора није узрок човекових проблема или удаљавања од Бога, већ последица човекове проблематичне и ограничене ситуације у свету: као створен, човек не може другачије, ако неће да буде сведен на објекат, процес или стање, на материјал чију сваку честицу детерминишу силе генетике, историје, класе или породице. Кроз слободу избора између релевантних могућности, човек се афирмише као егзистенција другачија од пасивних, објективних датости, несводива на биолошке описе или биолошку ипостас: идеја слободе од пасивности, трпљења, од страсти, присутна у делима Светог Григорија Ниског и Светог Јована Дамаскина – то изричито наглашава. Коначно, рећи да из чињенице да човек није слободан у апсолутном смислу, следи да није слободан ни у једном релативном смислу, значи исто што и рећи да из чињенице да није могуће имати истовремени поглед на све могуће поновљене идеје простора, следи да није могућа „неограничена прогресија духа“ у додавању нових пространстава, што није тачно.³¹ Другим речима, занемарује се градуални карактер слободе и чињеница да слобода никад није дата апсолутно, већ у вишем или мањем степену.

Зизјулас афирмише несумњиво вредан и важан монашки идеал слободе, слободе као „да”, као послушности и прихватања *воље другоја* и критикује слободу исказану кроз „не”; међутим, човеково ослобађање и еманципација од разних, отворених или прикривених облика принуде, спречености и притисака током историје могући су једино на основу „не” тј. немирења, непристајања и опирања принуди или присили.³² Човек се, по својој природи, опире свођењу на завршени, потпуно детерминисани ентитет (што су и Свети Григорије Ниски и Свети Јован Дамаскин наглашавали). Коначно, човек не живи једино и искључиво из перспективе граничних догађаја (смрти, болести, страха). Да је тако, живот заиста не би имао никакву позитивну вредност по себи (иако је отворено филозофско питање да ли има икакву позитивну вредност и која би то била вредност или вредности).

31 Arsenijević, M. (2007) *Prostor. Vreme. Zenon*, Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 248.

32 Зизјулас, Ј. (2001) *Доімайске шеме*, Нови Сад: Беседа, стр. 177; 206.

Поред тога, кад је реч о последњим, граничним догађајима, граница није исто што и територија коју ограничава. Редукција територије на границу губи из вида многоврсно, разнообразност и динамику територијалних и просторних конфигурација. Поглед на гранични прелаз нам не говори много о територији државе коју представља. Даље, вредност и смисао низа не детерминишу ни први ни последњи број у низу: вредност и смисао низа проистичу из релација, интеракција и операција које воде ка наредном члану низа. Завршетак и исход једног процеса нам свакако доносе увид у вредност, значење и смисао процеса, али не нужно. Замислимо је и да завршетак процеса или његов последњи догађај буду бесмислени, без икакве могућности придавања значења или вредности процесу.

Васкрсење Христово јесте апсолутна другост и догађај радикално другачијег реда у односу на појмове и сазнања људског света, али из тога не следи нужно да су људски појмови и сазнања апсолутно безвредни, јер су начелно неспојиви са Васкрсењем. Из тог разлога се, у стриктно јеванђељском смислу, у Васкрсење верује и из тог разлога се Васкрсење, још увек, *не сазнаје*. И из тих разлога је речено: „Идите и проповедајте (а не убеђујте у) јеванђеље и постављено је питање: Хоће ли Син Човечији, када дође, наћи веру на Земљи, а не: Хоће ли Син Човечији наћи знање или екзистенцијалну ипостас на Земљи?”³³

Закључак

Испитивање три богословске концепције слободе из две велике, различите и удаљене епохе, доводи до резултата значајних за проучавање историје идеја. Иако крећу од истог метафизичког језгра, тј. од истих апсолутних претпоставки, од исте духовне традиције и искуства, аутори долазе до кардинално различитих схватања слободе (и генерално до различитих идеја о човековим могућностима у свету). Иако, формално, на истој догматској линији правоверног хришћанског богословља, садржински се разилазе по питању слободе. У једном смислу, то разилажење је последица духа времена, утицаја филозофских идеја, културних образаца и доминантних модела мишљења.

У другом смислу, то је последица својстава испитиваних појмова, који се опору понављању идентичних појмовних мрежа и релација. Мишљење се развија, напредује, трансформише. Без разнообразности, разлика и разилажења, мишљење би се зауставило у вечном трансисторијском вакууму идентитета и таутологија. Богословље јесте специфичан вид мишљења (иако је несводиво на мишљење) и потребне су му промене, разлике и разнообразност у нимало једноставној духовној пустиловини развијања аутономних теоријских поставки унутар оквира правоверне догматике. У супротном, богословље би било вечно понављање истог, што није. Извођење метафизичких, епистемолошких и етичких импликација није нужно детерминисано у истом правцу, у истом смислу и значењу.

33 Мт., 10:7–9; Лк., 18:8. Библија – *Свето писмо Старога и Новог завета* (2020), прев. Ђура Даничић, Вук Стефановић Караџић, Библијско друштво Србије.

Даље, то разилажење је последица чудних, непредвидивих и необичних путања и интеракција идеја кроз историју културе и цивилизације. Идеје су подложне и склоне различитим комбинацијама и синтезама, које нису тек једноставна мешања или механичка спајања. Одломак Светог Јована Дамаскина је ближи филозофији здравог разума или Витгенштајновој филозофији него богословским концепцијама Зизјуласа. Можемо да замислимо како се, витгенштајновски каже: „Тако деламо, то смо ми, људи, ако хоћемо – бирамо слободно, слободно размишљамо, разматрамо могућности: у нашем свету то је тако. У супротном, нисмо слободни.” Једноставно, интуитивно јасно, филозофски прецизирано поимање човекове слободе.

Разлике у испитиваним богословским поставкама потврђују вредност дивергенција у развијању импликација заједничког метафизичког језгра или апсолутних претпоставки. Импликације су многоструке и различите: захваљујући динамици појмова и њихових релација, из једног метафизичког језгра могу да се изведу различите, па и супротне епистемолошке, метафизичке и онтолошке импликације. То значи да метафизичко језгро не детерминише исказе који из њега могу да се изведу (или у слабијем смислу – ако детерминише, не детерминише једнозначно, недвосмислено, линеарно и конвергентно): везе између метафизичког језгра и изведених исказа су динамичне, разгранате, дисконтинуиране, плуралне, дивергентне, осетљиве на контекст (историјски, друштвени, културни) и у одређеној мери зависне од контекста, сличније делезовски схваћеним ризомима или мрежама са много чворишта. Као што смо видели, у оквиру исте истраживачке традиције имамо два дијаметрално супротна схватања човекове слободе а унутар њих разилажења од уобичајеног схватања слободе, где се у једном од њих наглашава самовласност или владање собом (Св. Григорије Ниски), у другом разматрање могућности, доношење одлуке и чин избора (Св. Јован Дамаскин), у трећем проблем ограничења човекове слободе и постулирање апсолутне слободе или слободе у апсолутном смислу као јединог могућег појма слободе (Зизјулас).

Испитивани богословски примери нам потврђују да историја идеја није линеарна и сводива на један образац и да је, делезовски речено, скуп разгранатих, разилазећих, удаљавајућих низова. Ми тражимо сличности, аналогije, потребан нам је „кровни” образац под који ћемо подвести бескрајно мноштво дивергентних низова. Шта ако тог обрасца, заправо, нема? Или, ако таквих образаца има много, ако су непредвидиви и ако се мењају са сваком новом конфигурацијом идеја, сходно логици нових синтеза? Коначно, испитивани примери нам показују да једна идеја може крајње минималистички да се развија фрактално или рекурзивно у великом броју поновљених процедура, при чему је свака од тих процедура различита и при чему се исказује нешто *ново*: нов је контекст, ново је извођење процедуре, нова је позиција у систему исказа. И то је један од разлога привлачности богословља: таутологије су изазовне. Затворени системи исказа који се, по свакој међусобној релацији, апсолутно подупиру и потврђују могу да буду привлачни као својеврсни, увек истинити, пропозиционални, системски, трансисторијски вакуум, нео-

крњен грешком. Међутим, без *novit*-а, без стваралаштва, без флексибилности појмова, без отворености за нове игре њихових релација (и за могуће грешке) – таутологије могу да буду празне, досадне, сасвим предвидиве.

Идеје о слободи у делима тројице богослова показују како, у различитим перспективама, рефлексije о слободи, засноване на истим метафизичким претпоставкама, у различитим методолошким приступима, ослобађају нова значења и могућности даљег развоја идеја и њихових спојева. Испитиване богословске поставке полазе од истих догмата, исказаних у Символу вере, али исказују нешто ново и релевантно о људском свету и човековим могућностима из различитих перспектива. Према нашем мишљењу, то су нова сведочанства непроцењиве вредности испитиваних идеја, али и нова сведочанства непроцењиве филозофске вредности идеје слободе. Чак и ако смо заговорници детерминизма и ако се детерминизам усвоји као свеобухватно и једино гледиште о људском свету, гледишта о слободи, испитивана у овом раду свакако остају необични примери својеврсне *имајинације слободе*. Све и да се наше идеје о слободи дефинитивно прогласе за корисне фикције, и даље ће бити привлачно пратити различите видове стварања и замишљања тих фикција, и, што посебно чуди, нашег живљења у складу с њима.

ЛИТЕРАТУРА:

- Arsenijević, M. (2007) *Prostor. Vreme. Zenon*. Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Библија – *Светио писмо Стариоа и Новоја заветја* (2020), прев. Ђура Даничић, Вук Стефановић Караџић, Библијско друштво Србије.
- Berlin, I. (2002) *Liberty – incorporating Four Essays on Liberty*, ed. by Hardy, H. Oxford: Oxford University Press.
- Berlin, I. (2013) *Roots of Romanticism*, Princeton: Princeton University Press.
- Bojović, A. (2021) „Moralisanje i ideologija nikoga nisu odvratili od kriminala“, интервју с Александром Кнежевићем, *Политика*, доступно на: <https://www.politika.rs/sr/clanak/491679/Moralisanje-i-ideologija-nikoga-nisu-odvratili-od-kriminala>, датум приступа: 22. 11. 2023.
- Gregory of Nyssa (1995) *From Glory to Glory – Texts from Gregory of Nyssa Selected Writings*. Crestwood: Saint Vladimir’s Seminary Press.
- Gregory of Nyssa (2013) *Homilies on the Song of Songs*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Daniélou, J. (1995) Introduction, *From Glory to Glory – Texts from Gregory of Nyssa Selected Writings*. Crestwood: Saint Vladimir’s Seminary Press, p. 3–71.
- Zizioulas, J. (1997) *Personhood and Being, Being as Communion- Studies in Personhood and the Church*. New York: Crestwood St. Vladimir’s Seminary Press, pp. 27–49.

- Зизјулас, Ј. (2001) *Доімайске йеме*, Нови Сад: Беседа. Зизјулас, Ј. (2004) Онтологија и етика, *Саборносѝ* 1–4, Пожаревац: Епархија браничевска, стр. 97–116.
- Кнежевић, Р. А. (2022) Трагични парадокс благе вести; критички осврт на појам слобде као апсолутне онтолошке другости у делу Јована
- Зизјуласа, *Црквене сѝудије*, година XIX, број 19. Ниш: Центар за црквене студије, стр. 255–274.
- Collingwood, R. G. (1948) *The Science of Absolute Prepositions, An essay on metaphysics*. Oxford: The Clarendon Press, pp. 34–48.
- Hovorun, C. (2017) *Scaffolds of the Church: Towards Poststructural Ecclesiology*. London: James Clark & Co.
- Micallef, J. (2019) Communion and Otherness in John Zizioulas' Theology. *Sophia*, XI, (2019-2). Firenze: Sophia University, pp. 221–245;
- Meredith, A. (1995) *The Cappadocians*. Crestwood: Saint Vladimir's Seminary Press. Norris Jr., R. A. (2013) Introduction. Gregory of Nyssa (2013) *Homilies on the Song of Songs*. Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. XIII–LIV
- Pražić, A. (1982) *Reč o slobodi*, Beograd: NIRO Mladost–Mala edicija *Ideja*.
- Стојановић, А. (2020) Лице и/или личност: да ли је српско „богословље личности” већ деценијама на погрешном путу? *Црквене сѝудије*, година XVII, број 17, Ниш: Центар за црквене студије, стр. 77–84.
- Цветковић, В. (2021) Деконструкција епископоцентризма митрополита Јована Зизјуласа или пролегомена за једну будућу еклисиологију, *Црквене сѝудије*, година XVI–II, број 18, Ниш: Центар за црквене студије, стр. 127–139.
- Shishkov A. (2023) The Great Inventor: In Memoriam Metropolitan John Zizioulas of Pergamon. International Center for Law and Religion Studies, dostupno na: <https://talkabout.iclrs.org/2023/03/13/the-great-inventor/>, датум приступа: 11. 11. 2023.
- Saint Gregory of Nyssa (2016) *On the Making of Man*, Aeterna Press. Saint John of Damascus (1999) *Saint John of Damascus – Writings (The Fathers of the Church)*, Washington D. C: The Catholic University of America Press.
- Sorabji, R. (2006) If we do not survive death, is it irrational to feel dismay? *Self – Ancient and Modern Insights about Individuality, Life, and Death*. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 331–342.
- Chase Jr., F. H. (1999) Introduction, *Saint John of Damascus – Writings (The Fathers of the Church)*, Washington D.C: The Catholic University of America Press, pp. V–XVIII

Aleksandar Milanković

University in Belgrade, Faculty of Philology – Pedagogy Department, Belgrade

FREEDOM NOW AND THEN

Abstract: In this paper, we examine the conceptual definitions and the value of human freedom in the conceptions of three Orthodox theologians from different eras. First, we examine the ideas of St. Gregory of Nyssa, then the specific conceptions of St. John the Damascene and, finally, the conceptions of Metropolitan John Zizioulas. Results show that, although they belong to the same Orthodox tradition (which they have articulated intellectually) and share common absolute presuppositions, the three theologians do not have identical conceptions of freedom. Common absolute presuppositions not only fail to imply the identity of the derived metaphysical, epistemological or ethical theories, but may also imply their radical differences. Thanks to the dynamics of concepts and their properties and relations, cardinally different epistemological, metaphysical and ontological implications can be derived from single metaphysical core. The meaning and value of human freedom in the work of Jovan Zizioulas are radically different from the conception of freedom in the theories of two ancient theologians. Differences and divergences can be a result of the spirit of the times, influence of philosophical ideas, cultural patterns and dominant models of thought, as well as a result of the properties of the examined concepts, which resist repetition of identical conceptual networks and relations, or also a result of strange, unpredictable and unusual trajectories and synthesis of ideas in the history of culture and civilization.

Key words: *freedom, St. Gregory of Nyssa, St. John Damascene, Zizioulas*